

Manuel Castells tankar om informationsåldern

AV EDMUND DAHLSTRÖM

Manuell Castells samhällsanalys ligger på ett globalt plan. Han har verkat som forskare inom ett flertal ekonomiska makroregioner som t.ex. Västeuropa, Östeuropa, Nordamerika, Sydamerika, asiatiska Stilla-havsområdet, Afrika söder om Sahara, etc. Att yttra sig om världssamhället ställer väldiga krav och komplikationerna verkar oändliga. Framställningen i hans mest omfattande arbete innefattar djupgående konkreta analyser som kan vara svåra att ta sig igenom och ta till sig. Analyserna är samtidigt utmanande och tankeväckande.

Manuell Castells arbete om informationsåldern (The Information Age. Economy, Society and Culture) omfattar 3 volymer:

Vol.1: The Rise of the Network Society. (Svensk översättning finns).

Vol.2 : The Power of Identity.

Vol 3 : End of Millennium.

Castells utgångspunkt är att den sociala världen har integrerats och krympt till följd av kommunikativa innovationer. Detta har gjort det globala perspektivet önskvärt och nödvändigt för att förstå samhällsförändringar. Nedan introduceras hans idéer för Sociologisk Forsknings läsare, och några frågor ställs kring hans arbeten.

Informations- och nätverkssamhället.

Den första volymen presenterar den grundläggande teorien om informations- och nätverkssamhället. Castell tänker sig att under 1970-talet förändras den sociala världen från att vara ett övervägande industrisamhälle till att vara ett övervägande informationssamhälle.

Edmund Dahlström är professor emeritus i sociologi. Han var tidigare verksam vid sociologiska institutionen i Göteborg, där han framförallt forskade kring arbetslivsfrågor.

Information talar vi om i samband med samlande, kommunikation och lagring av kunskaper. Informationens ökade betydelse sammanhänger med den nya informationsteknologin som gör det lättare att samla, sprida, bearbeta och lagra information-kunskaper. De mikro-elektroniska innovationerna har möjliggjort multimediala lösningar med ljud, bild, ord samtidigt. Den dator-förmedlade kommunikationen (computer mediated communication) som t.ex. Internet är typiska för denna utveckling. De samhällliga relationerna präglas av alltmer komplicerade nätverk av kommunikation. Lokala samhällen och nationssamhällen integreras alltmer globalt. Massmedierna spelar en allt större roll för kultur, politik och ekonomi. Vi uppfattar den samhälliga verkligheten alltmer genom massmediernas förmedling.

Produktionen av varor och tjänster blir alltmer kunskapsbaserad. Den har alltmer differentierats och specialiserats. Produktionsprocessen delas upp och förläggs till delvis självständiga avdelningar inom större företag och/eller förläggs till olika mera specialiserade företag i tillverknings- och tjänstekedjor med underleverantörer och specialister. Näringslivet ändras i ett allt snabbare tempo med krav på ökad flexibilitet.

Sammanhängande med detta har arbetsliv och arbetsmarknad förändrats. Ekonomier har blivit alltmer föränderliga och anställningar alltmer obeständiga. Livslång anställning har ofta ersatts av projektanställning, konsultställning eller andra lösare anställningsformer. De ökade kunskapskraven ställer krav på ständig omskolning och vidareutbildning. Arbetslivet har fragmenterats och individualiserats och arbetarkollektiv och fack har fått mindre betydelse.

Sedan 70-talet framträder flera drag i förändringen. Vi får en alltmer global integration med frihandel, ökad global konkurrens, en dominerande internationell finansmarknad med ökade krav på avkastning, en begränsning av statlig reglering och kontroll, ökad konkurrens och flexibilitet, minskad anställningstrygghet och ökad strukturarbetslöshet. Konkurrensen och kravet på lönsamhet (profitability) är drivande för den ekonomiska växten.

Förändringen har inneburit en ny form av kapitalism med global omfattning. Marknadsprocesserna har blivit mindre beroende av statlig reglering och nationella strävanden. Världsekonomin förhållanden bestäms i stor utsträckning av de finansiella flödena. De internationella och internationella företagen, kapitalet och arbetskraften rör sig mera fritt över nationella gränser och staten tvingas vara mer försiktig med att lägga kostnader på marknadens

aktörer, annars flyttar de till annat land med lägre kostnader. De globala marknaderna gör en ständig och snabb utvärdering av länders ekonomiska politik från marknadsaktörernas synpunkt; sjunkande värde på nationell valuta och på nationella kurser och stigande räntor kan hota nationellt välstånd. Stater tvingas vara mer restriktiva i sin välfärdspolitik som vilar på beskattning och pålagor. En stram budget ter sig nödvändig i den globala utvärderingen. I dagens debatt möter vi beteckningen superkapitalism på den nya formen av kapitalism.

Äldre begrepp och teorier om världssamhället håller inte längre t. ex. iden om "första", "andra" och "tredje världen", begreppen "Nord" och "Syd", teorin om "centrum", "semi-periferin" och "periferin" och beroende-teorin. Nätverks- och informations-världen saknar enkel ordnad hierarki och centrum. Tredje världen eller Syd har differentierats t. ex. genom tillkomsten av de "asiatiska tigrarna", som liknar utvecklade länder, och framväxandet av den "fjärde världen" dvs länder, landsdelar och människor som marginaliserats och stötts ut i den globala ekonomin och drabbats av förfall och våld.

Informations- och nätverkssamhället präglas av en kultur som Castell benämner "culture of real virtuality"; människorna lever i ett starkt differentierat system av informationsnätverk och dess budskap blir en del av deras vardagliga praktik och uppfattade verkligheter. Den datorstyrda kommunikationen förmedlar en kosmopolitisk värld. Den multimediala kommunikationen förenar bilden med ord och ljud och förmår integrera olika kulturella uttryck. Den datorfömedlade kommunikationen delar befolkningen i en aktiv informationsväljande och interagerande befolkning och i en passiv publik-befolkning.

Det globaliserade informationssamhället medför en annorlunda rumslig strukturering. Informationsflödena spelar en större roll. Det sker en ökad horisontell utbredning av nätverk, en decentralisering och försvagning av hierarkier. Den högteknologiska produktionen kan lättare förenas med kunskapsinstitutioner och bostadsområden.

Tiden får en annan innebörd i informationssamhället. Biologiska rytmer får mindre betydelse. Flexitiden präglar nätverksföretagen. Multimedia främjar det simultana och det tidslösa. Döden kommer i bakgrunden: kända personer fortsätter att leva efter sin död i den mediala världen.

Kollektiva identiteter, gemenskaper och rörelser.

Castell behandlar i *den andra volymen* en annan sida av i informationsåldern

som sammanhänger med att människorna skapar kollektiva identiteter och gemenskaper och nya sociala rörelser. Castell analyser också slutet på den patriarkala traditionen. Till sist behandlar han nationalstatens tillbakagång och demokratins kris.

Castell urskiljer olika slag av kollektiva identiteter och gemenskaper i det moderna samhället. Dominerande och etablerade institutioner bär upp *legitimerande identitet* som skapar mening och legitimitet åt människors vardagliga handlande. *Motståndsidentitet* uppstår bland de utstötta och förfördelade som sluter sig samman för att bryta utanförskapet. *Projektidentitet* gäller uppslutningen kring kulturell gemenskap och idéer om det goda samhället.

Det globala nätverks- och informationssamhället som bygger på relationer av affärsmässighet och egenintresse. Men människor söker också finna gemenskap och kollektiv identifikation på det nära planet (mikroplanet) i form av familj, släkt, grannskap eller region och/eller på det mera övergripande planet (makroplanet) i form av etnicitet, religion, nationalitet och/eller annan projektidentitet.

Marknaden får för en del grupper av människor en opersonlig och omänsklig karaktär som utmanar till särskilda gemenskaper och motståndsidentitet. Stora grupper som drabbats av den globala ekonomin sluter sig samman i proteströrelse mot den globala ordningen t.ex. zapatistas i Chiapas i Mexiko, den amerikanska millitien som sprängt varuhus och den apokalyptiska sekten i Japan som spred giftgas i tunnelbana.

Vissa projektidentiteter, gemenskaper och rörelser har en mer allmängiltig och aktuell karaktär i utvecklade länder. Från industrisamhället emanerar arbetarrörelse, fackföreningsrörelse och sammanslutningar av företagare av olika slag. Globaliseringen, avregleringen och den ökade konkurrensen samt arbetslivets fragmentering och individualisering har bidragit till en försvagning av facklig makt. Territoriet i smått eller stort med etnisk och/eller nationell gemenskap har blivit en viktig bas för rörelser och kollektiv kamp. Där stater bildats utan hänsyn till etnicitet och nationalitet uppstår förtryck, terror, våld och krig. Kvinnorörelser har vänt sig mot arvet från patriarkatet och främjat kvinnlig särart och jämställdhet. Miljörörelser finns i en mängd varianter med olika mål och medel för att främja ekologisk balans och förhindra förstörelse av naturens resurser.

Kvinnorörelsen har varit en drivande kraft i kampen mot och upplösningen av patriarkala mönster. Vid inledningen av industrialiseringen hade

kvinnorna inte full rättskapacitet. De var underställda fäders/mäns förmynderi och som gifta kvinnor var de försörjda hemmafruar i en beroende ställning. Kärnfamiljen var den normativa modellen och den legitima sexualiteten var knuten till denna.

Kvinnors och mäns roller har radikalt förändrats under efterkrigstiden. Kvinnorna har fått fulla civila och medborgerliga rättigheter och man har avskaffat formella hinder för kvinnors utbildning och yrkeskarriär. Kvinnorna har gått ut i förvärvslivet och blivit självförsörjande.

Kärnfamiljen har i stor utsträckning ersatts av olika former av par- och familjeformer; ombildade familjer, ensamstående med eller utan barn, homosexuella par, etc. Rörelser har uppstått för att främja särskilda lösningar som feministiska, lesbiska och gay rörelser. Giftermålsfrekvens och reproduktionstal har sjunkit. Sexualiteten är inte längre normativt bunden till kärnfamiljen. Männen har fått mer aktiva roller som fäder och hushållsmedlemmar. Kvinnorna är mer inflytelserika jämfört med förut i politik, ekonomi och kultur. Diversifieringen av familjeformer och ändrade könsrelationer har skapat osäkerhet och bidragit till männens våld mot kvinnor.

Castell hävdar att det i informationssamhället mera är kulturella likheter som ligger till grund för gemenskap och kollektiv identitet såsom religion, ideologier, etnicitet, nationalitet etc. Statsbildningar har försvagats och upplösts samtidigt som etniska och nationella rörelser vuxit sig starka. Staten har försvagats i förhållande till de globala finansiella flödena av makt, rikedom och kunskap-information. Samarbetsorgan för världsdelar såsom EU och NAFTA har minskat nationalstaters suveränitet.

Samtidigt har demokratin hamnat i kris. Genom att staten mera förlorat kontroll över finansflöden och sysselsättning har förtroendet för demokratin minskat. Globaliseringen kan förstärka känslan av maktlöshet hos medborgarna. Medborgarnas deltagande i det demokratiska spelet och deras förtroende för staten, demokratiska partier och ledare har avtagit. Valdeltagande har minskat och rörligheten i val av politiskt parti har ökat.

Medborgarnas kontakt med det politiska spelet förmedlas av medierna och de elektroniska medierna skapar ramen för medborgarnas politiska orientering och handlande. Politisk marknadsföring och kontinuerlig opinionsmätning har alltmer kommit att prägla den demokratiska politiken. Här finns risker för snedvridning t.ex. så att uppblåsta skandaler, politiska "shower" och demagogiska utspel skymmer de politiska sakfrågorna. Tillgången till press

och massmedial sändningstid bestäms alltmer av ekonomiska resurser vilket kan försvåra balanserad och saklig belysning av de politiska frågorna. Jakten på att maximera läsare, åskådare och/eller åhörare kan vulgarisera politiska budskap i populistisk riktning. Det ställs allt större krav på politikens underhållningsvärde på bekostnad av dess upplysningsvärde. Castell sätter sitt hopp till nya rörelser som söker slå vakt om humanistiska värden, rörelser som vi finner i Amnesty international, läkare utan gränser, Greenpeace, etc.

Förändringar kring millenniets slut

Den tredje volymen fokuserar på förändringen i särskilda världsdelar och kan sägas illustrera en del av de förändringar som berörts ovan: Den starka statens (etatismens eller statismens) kris och Sovjetunionens sammanbrott, uppkomsten av fjärde världen med global fattigdom och utstötning, den globala kriminella ekonomins utvidgning, utveckling och kris i det asiatiska Stilla-havsområdet och enandet av Europa.

Sovjetunionen med sin centrala planhushållning, partidiktatur och totalitära uppbyggnad är exempel på den starka staten. Fram till 70-talet var Sovjets utveckling en ekonomisk framgångssaga. Med den nya teknologin och informationssamhället råkar Sovjet med Östeuropa in i stagnation och kris. Sovjet som det gamla tsarimperiet med alla sina nationaliteter och etniska mångfald slits av inre spänningar samtidigt som oppositionen i Östeuropa får vind i seglen. Den repressiva planhushållningen förmår inte utveckla den nya informationsteknologin och hamnar ohjälpligt efter.

Perestroikans reformsträvanden fick upplösande effekter både i Sovjet och Öststaterna. Oppositionen har tagit makten. Nationella och etniska motsättningar har lett till upplösning av stater och bildandet av självständiga stater och till våld och inbördeskrig. Det kalla kriget har tagit slut och ersatts av små heta krig.

Den globala informationsekonomin är selektiv i förhållande till länder, territorier och människor. Det medför ökade välståndsklyftor, ökad polarisering, ökad fattigdom och ökat lidande.

Inom länderna innebär det ökade inkomstklyftor och en ökning av utstötta fattiga. Stora grupper av inkomsttagare hamnar under fattigdomsstrecket eller i arbetslöshet. USA exemplifierar denna polarisering: i storstäderna hamnar de fattiga i särskilda innerstadsgetton medan de besuttna slår sig ned i bevakade ytterstadsdelar.

Länder som marginaliserats finner vi särskilt i Afrika och Latinamerika. Det koloniala arvet har på många sätt försvårat utveckling och lagt grunden för etniska motsättningar och etnisk rensning. Dessa "fjärde världens" samhällen präglas av roregimer som plundrar landet, och våld och krig skrämmer bort investeringar från den rika världen. Den rika världen har ibland upprättat auktoritära regimer för att möjliggöra en ensidig exploatering av resurser (nykolonialism).

Den globala ekonomiska polariseringen och försvagningen och upplösningen av stater påverkar den ökade globalt organiserade brottsligheten. Det uppstår väldiga smuggel-flöden av prostitution med kvinnor och barn, narkotika, alkohol, vapen, radioaktivt material, mänskliga organ, illegala immigranter, piratkopierade produkter, valuta, etc. Gangsterväsendet når oanade höjder i olika delar av världen med namn som siciliansk Cosa Nostra, amerikansk Maffia, columbianska karteller, japansk Yakuza, sydostasiatiska triader, ryska Mafiyas etc. Dessa har förenats i globala nätverk.

Den organiserade brottslighet har i många länder stort inflytande på länders ekonomi och politik och ger avsevärd försörjning åt olika skikt. I de tidigare kommunistiska europeiska länderna har den tidigare omfattande gråa ekonomin och den tidigare nomenklaturen förenats i en kriminell verksamhet med väldiga resurser. Avskaffandet av planekonomin ledde till ekonomiskt kaos som gynnade uppkomsten av kriminell svart ekonomi.

Under efterkrigstiden har de asiatiska länderna vid Stilla havet uppvisat den starkaste ekonomiska växten och världens ekonomiska tyngdpunkt har förskjutits från Atlanten till Stilla havet. Det började med Japan som det stora ekonomiska undret under efterkrigstiden, åtföljdes av de fyra asiatiska tigrarna Sydkorea, Hongkong, Taiwan och Singapore och följdes sedan av giganten Kina under en moderniserande regim under 80- och 90-talen. Flera andra ostasiatiska länder har haft en stark ekonomisk växt.

Ett karakteristiskt drag i dessa länders utveckling har varit en stark stat och en ekonomisk politik som stött, lett och skapat ramen för ett privatägt näringsliv som kunnat konkurrera på den globala marknaden. En stark nationalism och en strävan att finna en historisk kompromiss mellan kapital och arbete framträder. Regimerna har varit auktoritära och de demokratiska inslagen svaga. Traditioner av elitism förankrade i konfucianism har stått mot demokratisk jämlikhet. Castell talar om utvecklande stater (developmental states).

Den japanska utvecklingen leddes av en stark statlig byråkrati som skapade en ram för samarbete med stora och mäktiga privatägda företag. Statliga garantier gav generösa krediter i banker. Genom handelspolitiska åtgärder stöddes företagets kontakter i det globala systemet. Staten stödde också näringslivet med forskning och annan infrastruktur. De stora företagen ingick en historisk kompromiss med den fackliga rörelsen; de anställda organiserade sig i företagsföreningar, främjade rationaliseringar genom deltagande i kvalitetsgrupper och vara beredda att arbeta vid alla tider mot att de fick livstidsanställning, jämförelsevis höga löner, inflytande på förändringsarbete samt åtnjöt en del personliga förmåner på det egna företaget.

På de stora företagen förväntades gifta kvinnor sluta arbeta och ägna sig åt skötsel av hem och barn. Det har funnits en service- och jordbrukssektor med mera flexibla anställningsförhållanden där gifta kvinnor kunnat finna anställning med jämförelsevis låga löner. Den patriarkala familjen bidrar till en flexibel arbetskraft med högavlönade (män) och lågavlönade (fruar).

Mot slutet av 90-talet drabbas de asiatiska ekonomierna av en finansiell kris. Castell sätter den i förbindelse med den starka statens oförenlighet med informationsekonomin; statens garantier skapar för generösa bankkrediter, livstidsanställningar går ej samman med kravet på mer flexibla anställningsförhållanden och forskningen vid statliga universitet har haft dåliga kontakter med näringsliv och praktik vilket försvårat innovationer rörande informationsteknologins mjuk- och hårdvaror.

De ursprungliga motiven för skapandet av en europeisk gemenskap var politiska: att för all framtid undanröja konflikter och krig mellan Europas nationalstater. Medlen till gemenskapen och senare unionen blev främst ekonomiska: inrättande av organ för ekonomiskt samarbete så att varor, tjänster, arbetskraft, kapital och kunskaper fritt skulle kunna röra sig över nationella gränser. Unionens etablering har inneburit inskränkningar av nationalstaternas suveränitet. Medlemsstaten har involverats i nya nätverk som inkluderar aktörer utanför nationernas gränser. Castell föreslår termen nätverksstaten för denna makroregionalt orienterade nationsstat med en mängd multilaterala förhandlingskontakter i unionens samarbetsorgan.

Etablerandet av gemenskapen och unionen med internationella organ har inte drivits fram av någon utbredd europeisk identitetskänsla. Folkomröstningar och opinionsmätningar visar på ganska splittrade opinioner i frågan om medlemskap i unionen. Det har varit idealistiska politiker och

näringslivets praktiker som drivit fram gemenskapen. Unionen har vuxit fram samtidigt som de nationella ekonomierna råkat i kris, välfärdsstaten bantats och arbetslösheten varit hög. Det har vuxit fram extrem-nationalistiska rörelser med främlingsfientliga attityder som vänt sig mot integrationssträvanden.

Ett viktigt motiv för integrationssträvanden har varit att hävda de europeiska staterna gentemot USA och Japan när det gäller teknologisk utveckling. Europa har haft svårt att hävda sig på elektronikens område med några undantag (NOKIA och LME).

Globaliseringen och den europeiska integrationen har haft likartade effekter på nationalstaternas ekonomi och ekonomiska politik. EUs krav på medlemskap i den monetära unionen omfattar: lågt budget-underskott, jämförelsevis låg statsskuld, låg inflation, låga räntor på långfristiga lån och stabil växelkurs. Det är samma krav som Internationella valutafonden, Världsbanken och G-7 gruppen ställer på låntagare i det globala samhället. För både det globala samhället och den europeiska unionen gäller Alain Toraines tes att globaliseringen leder till att samhällen blir ekonomier, ekonomier blir marknader och marknader blir finansiella flöden. De starka globala finansflödena och annat globalt informationsutbyte leder till att ekonomierna homogeniseras.

Dolda värderingar och underskattade militära konflikter?

I sitt sammanfattande slutkapitel spekulerar Castell om informationssamhällets radikalt annorlunda sociala förhållanden. Klassförhållanden har fragmenterats genom tillkomsten av nya ägargrupper knutna till det globala finansflödet och av den stora gruppen av marginaliserade och utstötta. Makten kommer alltmer att vara beroende av kontrollen av informationsflöden och nätverk. Den sociala verkligheten som människor lever i bestäms mycket av informationsströmmarnas "real virtuality". Människor kommer att välja livsmönster mer efter sina personliga erfarenheter än efter av traditionen föreskrivna mönster. När jag här sökt sammanfatta Castells text har jag ej förmått ge rättvisa åt rikedomens av hans tankar och de ibland briljanta historiska berättelserna. Hållbarheten hos Castells teorier ligger i dessa berättelsers trovärdighet. Jag har överlag övertygats av hans berättelser.

Castell betonar i sin analys att han vill avhålla sig från värderingar, framtidsprognoser och politiska slutsatser. Han varnar för deterministiska teorier om att historien har en riktning. Han ser de marxistiska teoretikernas ambition att vilja förändra världen som avskräckande exempel.

Samtidigt kan man fråga sig om inte en samhällsanalys måste röra sig med värderingar och att Castell rör sig med dolda värderingar t.ex. kring välfärd och demokrati. Man kan också fråga sig om inte Castells egen teori om informations- och nätverkssamhället ser en bestämd riktning i vilken historien rör sig. Genom att hans berättelser går i en riktning känns riktningen nödvändig. När Castell inte diskuterar alternativa scenarios verkar riktningen förutbestämd t.ex. när det gäller välfärdsstatens tillbakagång och den globala kriminaliteten och fjärde världens expansion. Castell är mera öppen för olika scenarios när det gäller vad som kommer efter patriarkalismen.

Jag har också några kritiska fundering kring Castells grundbegrepp nätverks- och informationssamhälle. Alla samhällen kan ses som nätverk av relationer mellan enheter som individer, grupper, organisationer, institutioner etc. Vad kännetecknar informationssamhällets nätverk? Castell är ute efter ett mer specifikt slags nätverk; horisontellt ej vertikalt, öppet ej slutet, decentraliserat ej centraliserat etc. Jag blir inte klar på den punkten. Samma slags oklarhet gäller begreppet information. Alla samhällen kan ses som informationssystem. Skrivkonsten skapade nya förutsättningar för spridning, bearbetning och lagring av information. Det gäller också tryckerikonsten och de mikro-elektroniska hjälpmedlen för kommunikation, bearbetning och lagring av information. Mycket av Castells text gäller förändringar i samhällets informationssystem. Här skulle behövas en begreppsutveckling.

Castell visar i sina berättelser om det framväxande informations- och nätverkssamhället att denna utveckling leder till många olyckliga förhållanden och mycket lidande (fjärde världens uppkomst och förhållanden och den globala kriminella ekonomin). Genom att undertrycka värderingar och inte diskutera alternativ befäster han bilden av något oundvikligt. Detta stämmer inte med hans principiella avståndstagande från determinism.

Castell visar att informationsåldern styrs av de globala finansiella flödena och att nationalstaterna överspelas. Man har diskuterat möjligheten av att skapa överstatliga organ som något kan reglera dessa flöden för att undvika vissa negativa konsekvenser. Ett fundering i den riktningen hade varit av värde.

Frågan om krig eller fred i det globala spelar en undanskymd roll i Castells analyser som mycket fokuserar på det ekonomiska. FNs funktioner och brister berörs knappast alls. Den antydda utvecklingen av informations-samhället förutsätter fredliga villkor utan ett kärnvapenskrigs överraskningar,

samt en hållbar ekologisk utveckling. Det var väl något av en tillfällighet att vi inte fick ett tredje världskrig vid Kuba-krisen. Små krig kan bli nog så fördömande om stormakter hamnar på olika sidor. Den globala rubbningen av den ekologiska balansen och slöseriet med naturresurser har fortsatt. Det är många faktorer som gör informationsåldern osäker och som man behöver analysera, värdera och söka åtgärda. Jag känner inte samma optimism och förtröstan som Castell ger uttryck för, inför informationsåldern vid millennieskiftet.